

Eer tegen eer

Eer tegen eer

*Een cultuurhistorische studie van schaking tijdens
de Republiek, 1580-1795*

ROLF HAGE

Verloren
Hilversum
2019

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de J.E. Jurriaanse Stichting, Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en de Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting.

J.E. Jurriaanse Stichting

Dit is de handelseditie van een proefschrift verdedigd op 4 juli 2017 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

ISBN 978 90 8704 766 5

© Rolf Hage & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Niek Frijter
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
1 Inleiding	11
1.1 Eer en schaking	11
1.2 Benadering tot nu toe	15
1.3 Gebruikte bronnen	23
1.4 Aantal schakingen	26
1.5 Opzet	31
2 Eer	33
2.1 Inleiding	33
2.2 Wat is eer?	34
2.3 Eergroep	38
2.4 Familie-eer	41
2.5 Eervertoog	43
2.5.1 Eervertoog als combinatie van discours en eercode	43
2.5.2 Schakingsvertoog en tegenvertoog	48
2.5.3 Eer en recht	57
2.6 Erehandel en buurt- en dorpseer	88
2.6.1 Erehandel	88
2.6.2 Buurt- en dorpseer	89
2.7 Eerpositie	92
2.8 Persoonlijke eer en groepseer	96
2.9 Samenvattend: mijn interpretatie van eer	98
3 Figuratie	101
3.1 Inleiding	101
3.2 Schakingsfiguratie	103
4 De Ontdekking	108
4.1 De casus: Catharina Bruijninck en Alfonso Cacho de Caupulo, 1595	108
4.1.1 ‘Met haer vrije eijgen wille’	108

4.1.2	‘Impatientich van vorder dilay’	110
4.1.3	‘Gebiet’	112
4.2	De figuratie	114
4.3	Het ontstaan van de relatie	115
4.4	Ontdekking	117
4.5	Afloop	118
4.6	Conclusie	120
5	De Overrompeling	123
5.1	De casus: Judith Douglas en Harmannus Hoising, 1745	123
5.1.1	‘Secrethese’	123
5.1.2	‘Vrindelijk versogt’	124
5.1.3	‘Te ontfangen in submissie’	126
5.2	De figuratie	128
5.3	Jongeman en jonge vrouw heimelijk verenigd	129
5.3.1	Inleiding	129
5.3.2	Eerste contacten zijn bekend	130
5.4	Paar vertrekt, de familie-eer ernstig aangetast	134
5.4.1	Het moment van weggaan	134
5.4.2	Eerreflexen van de tegenpartij	136
5.5	Verloop en afloop	138
5.6	Conclusie	139
6	De Weigering	140
6.1	De casus: Aeltje Olinga en Jan Clunder, 1716	140
6.1.1	‘Gedwongen tot een andere verbintenis’	140
6.1.2	Op de chaise geholpen	141
6.1.3	‘Niet onduijsterlijck gloriërende’	141
6.2	De figuratie	144
6.3	Paar formeert eerpositie en wil huwen	144
6.3.1	‘Genegentheijd en inclinatie’	149
6.4	Familie weigert huwelijk uit eerbehoud	151
6.5	Het paar vertrekt uit behoud persoonlijke eer	153
6.6	Strijd van eer tegen eer: familie tegen paar	157
6.7	Afloop 158	
6.7.1	Buiten de overheid om opgelost	158
6.7.2	Via de overheid opgelost	158
6.8	Conclusie	159
7	De Eigenrichting	162
7.1	De casus: Catharina van Orliens en Johan Diederik de Mortaigne, 1664	162

7.1.1	‘Tegens haer danck alsoo’	162
7.1.2	Wending	167
7.1.3	Achterhaald	172
7.1.4	‘Vergiff’	174
7.2	De figuratie	177
7.3	Eerpositievorming van het paar	177
7.4	Jongeman rooft uit eerbehoud de jonge vrouw	180
7.4.1	De weigering	180
7.4.2	Succesvolle schaking in engere zin	182
7.4.3	Mislukt	183
7.4.4	‘Gesimuleerde phamphares’	185
7.5	Eer- en machtsstrijd tijdens de vlucht	189
7.6	Familie-eer hersteld, dader gestraft	192
7.7	Publiciteit na de schaking van Catharina van Orliens	195
7.8	Conclusie	196
8	De Familieruzie	200
8.1	De casus: de familieruzie om Petronella van Maelstede, 1666	200
8.1.1	‘Met violentie van haer eijge dochter berooft’	200
8.1.2	‘Hare dochter t’ontrecken’	202
8.2	De figuratie	204
9	Kluchten met schaking als thema	207
9.1	Inleiding	207
9.2	Schakingsfiguraties	208
9.3	Schaking in engere zin	210
9.4	Eerposities	210
9.5	Erehandel	211
9.6	Vertogen	213
9.7	Conclusie	215
10	Conclusie	217
10.1	Waarom vonden schakingen plaats?	217
10.2	Welke vormen van schakingen zijn te herkennen?	218
10.3	Hoe verliepen schakingen per vorm?	219
10.3.1	De eerpositie van de jonge vrouw	220
10.3.2	De eerpositie van de jongeman	221
10.3.3	De eerpositie van het paar	223
10.3.4	Familie-eer: de eerpositie van de familie van de jonge vrouw	225
10.4	Welke maatschappelijke ontwikkeling maakte schaking door?	227
	Summary	232

Lijsten van ‘geschaakte’, ongehuwde jonge vrouwen	237
Literatuur	242
Gedrukte werken van voor 1800	259
Archieven en collecties	266
Websites	271
Index op personen, plaatsen, relevante eerbegrippen en wetten	272

Voorwoord

In 1986 inventariseerde ik in het Rijksarchief in Groningen de stukken van de collectie van de familie Van Maneil, vanaf 1755 bezitters van de borg Luinga te Bierum in het noordoosten van Groningen.¹ Tijdens mijn zoektocht naar informatie over deze familie trof ik tussen de opsommingen van geboorte, huwelijk en overlijden, van functies en familierelaties deze opmerking aan in *De Nederlandsche Leeuw* van 1925: Sara Warmoldina Willemina barones van Maneil (1782-1853) ‘wordt te Bierum geschaakt’, vermoedelijk 15 of 16 maart 1799. In een voetnoot meldt de schrijver van het artikel:

Bij mijn bezoek aan Bierum 9 Aug. 1923 werd mij het laantje aan de Oostzijde van de borgplaats getoond, waardoor de 16-jarige freule het moederlijk huis ontsnapte; volgens de daar nog bekende verhalen, wachtte haar ontvoerder daar met eene koets; typisch werd er bij verteld, dat deze laatste van ‘mindere familie’ was [...], denkelijk eene verdraaiing van het feit, dat hij R.C. was.²

Uit een andere bron komen de mededeling dat de freule was geschaakt door een weduwnaar en de constatering ‘Dat ze tenslotte in Frankrijk belandde, aan lager wal raakte en in bittere armoede stierf, maakt het verhaal wel romantischer, maar is niet helemaal in overeenstemming met de feiten.’³ Nee, dat was het niet. Sara huwde met haar ontvoerder Walrad Otto baron van Hugenpoth tot den Berenclauw (1767-1814) te Colmschate in Overijssel op 30 maart 1799.⁴ Ze woonden kennelijk zonder geldproblemen in het oosten van het land. De baron was ‘rentenier’ of ‘zonder beroep’, zo blijkt uit akten van de burgerlijke stand.⁵

Deze gegevens trokken mijn aandacht, want ze schetsen een gebeurtenis die een grote emotionele impact gehad moet hebben op de betrokkenen: ongerustheid, liefde, spanning, verdriet, verlangen, boosheid, misschien wel opluchting. Schaking is toch iets buitenlands en past toch niet bij de nuchtere en weinig romantische Nederlander? Ik nam me voor om het thema schaking verder uit te diepen. In

¹ NL-GnGRA Archiefnummer 551 Familie Van Maneil, 1602-1804.

² Bijleveld (1925), 111. ‘R.C.’ staat voor Rooms Catholiek.

³ Bronsema (1994-1996), 21, 49.

⁴ Volgens de tekst op een gedenktentebord voor de familie Van Maneil in het kerkje van Bierum.

⁵ NL-AhGldA Archiefnummer 0207 Burgerlijke Stand, inv.nr. 2120, aktenr. 36, aangiftedatum 7 september 1811; inv.nr. 2753, aktenr. 9, aangiftedatum 24 februari 1826.

2007 kon ik starten met de eerste verkenningen. Die toonden aan dat er veel meer gevallen bekend waren en dat er door enkele onderzoekers aandacht was besteed aan dit onderwerp. Maar van een diepgaand onderzoek naar schaking bleek geen sprake. Ik besloot om die lacune te vullen. Ik verzamelde zoveel mogelijk bronnen en gegevens uit de zeventiende en achttiende eeuw en artikelen over schaking.

Op 4 juli 2017 promoveerde ik bij prof. dr. Herman Roodenburg aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op het manuscript *Eer tegen eer. Een cultuurhistorische studie van schaking tijdens de Republiek, 1580-1795*. Hij begeleidde mij vanaf het begin in 2008 kritisch en deskundig. Zijn vragen en opmerkingen hielden mij scherp. Zijn inzet verdient alle lof en respect. Copromotor prof. dr. Manon van der Heijden dank ik voor haar suggesties en commentaar. Drs. Leo Nellissen ben ik erkentelijk voor de meeste vertalingen uit het Latijn. Het manuscript diende als basis voor de nu voorliggende tekst. Ik heb de vrijheid genomen om het origineel te bewerken tot een voor een groter publiek leesbare versie. Marleen Boeve van Pen & Palet dank ik voor haar werk daarbij.

1 Inleiding

1.1 Eer en schaking

Eer is een nauwelijks te onderschatten drijfveer in het menselijk bestaan. Er is in Nederland weinig historisch onderzoek gedaan naar de betekenis en werking van eer, met uitzondering van een korte opkomst in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw, met publicaties van onder anderen Anton Blok, Herman Roodenburg en Luuc Kooijmans. Het thema is daarna nog door enkelen opgepakt, zoals Conrad Gietman voor de vroegmoderne tijd in Oost-Nederland en Nijdam voor de late middeleeuwen in Friesland, maar we kunnen stellen dat het daarna stil is gebleven. In Duitsland, Engeland en de Verenigde Staten zien we de laatste decennia juist een groei van publicaties over de rol en functie van eer in het heden en verleden van Europa. Daarin wordt eer beschouwd als een onmiskenbare en bepalende factor in de dagelijkse omgang tussen mensen. Waar aandacht voor eer uitgaat naar de tijd van het Franse, Engelse en Duitse absolutisme, blijft die voor de Republiek, toch een staat van grote allure in de zeventiende eeuw, opvallend genoeg vrijwel buiten beschouwing.

Ik ben op eer gestuit tijdens mijn onderzoek naar schaking in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Op grond van de bestaande wetenschappelijke literatuur onderzocht ik het verschijnsel. De daarin gehanteerde visie gaat uit van het rechtshistorisch perspectief, dat schaking voorstelt als een maatschappelijk verschijnsel dat sinds de late middeleeuwen steeds vaker een conflict aan het licht bracht tussen enerzijds de rooms-katholieke leer over het consensueel huwelijk, de protestantse opvattingen over de ouderlijke toestemming en anderzijds de belangen van vermogende families. Schaking wordt daarbij beschouwd als misdrijf waarop de doodstraf staat, als diefstal van het vermogen van een familie via het inpalmen van een dochter. Dat perspectief verklaart schaking in juridische termen als de (schijn)vrijwilligheid van het meisje of het door de jongeman gebruikte geweld of zijn geldzucht. In de volgende paragraaf licht ik deze tot nu toe gevolgde benadering in Nederlandse onderzoeken verder toe.

Bij het analyseren en duiden van de bronnen bleek deze benadering echter te kort te schieten en vragen onbeantwoord te laten: Waarom bijvoorbeeld vonden schakingen, ondanks die zware straf, toch plaats? Hoe verliepen ze en hoe eindig-

den ze? Zijn schakingen te verklaren uit de drijfveren van een beluste jongeman en een verliefde adolescente? Was de jongeman een crimineel en het meisje naïef? Mijn bronnenonderzoek wijst uit dat er zich zo'n 187 casussen hebben voorgedaan in de Republiek in periode van 1580 tot 1795, althans in archieven en publicaties uit deze periode worden genoemd. We weten niet hoeveel gevallen zich werkelijk hebben afgespeeld.

Uit de casussen wordt duidelijk wat een bijzondere, complexe en voor de betrokkenen emotionele en schokkende gebeurtenis een schaking in de vroegmoderne tijd moet zijn geweest, en dat in de bronnen dat gedrag in termen van eer wordt uitgelegd. Toen mijn promotor Herman Roodenburg mij erop wees om eer als invalshoek voor mijn onderzoek te nemen, kon ik juist wel, en beter, die vele, zo op het oog chaotische en onbetekenende vermeldingen uit de bronnen in een kader plaatsen en interpreteren. Mijn stelling is dan ook dat schaking veroorzaakt, gedreven en beheerst werd door de eer van de betrokkenen.

Schaking definieer ik als de door erehandel beheerste verandering van de eerposities van een jongeman en van een jonge vrouw, die tot uitdrukking komt in het gezamenlijk wegreizen. Het doel van schaking, het wegreizen, is het aangaan van een door de familie van de jonge vrouw ongewenst en de eerpositie van die familie aantastend huwelijk. Schaking wil ik dan ook gaan onderzoeken als een complex vroegmodern sociaal verschijnsel vanuit inzichten over eer, machtsvervlechtingen en sociale interactie. Schakingen draaien naar mijn mening om diverse eeraspecten, waarvan er enkele uitspringen: de persoonlijke eer, de familie-eer en het schakingsvertoog.

Het begrip schaking ga ik gebruiken als een neutrale aanduiding, als overkoepelend begrip voor alle verschillende benamingen voor het verschijnsel, zoals doorgaan, ontschaken, vervoeren, wegvoeren. De schaking in engere zin, namelijk het moment van wegvoering, zal ik als zodanig betitelen. Waar ik over schaking spreek, bedoel ik dus het proces en de verandering, niet het moment. Ik beperk mij tot schakingen van minderjarige ongehuwde jonge vrouwen¹ en laat die van meerderjarige of gehuwde op een enkele uitzondering na buiten beschouwing.

Het belang van eer verwoord ik in de titel van dit boek: *Eer tegen eer*. Deze drukt uit dat de strijd niet ging om de eer van een van beide partijen, maar om hun beider eer. Tussen de eer van het paar, van soms de jongeman alleen en die van de familie van het meisje speelde zich een eerstrijd af die gekenmerkt werd door erehandel. Dat wil zeggen: beide partijen streefden naar behoud van de eigen, persoonlijke eer en hun eerposities in hun eergroep. Beiden wilden geen gezichts- of reputatieverlies lijden. Schakingen draaiden om een eerconflict rond de partnerkeuze, culminerend in het vertrek van een dochter.

¹ De leeftijdsgrens waarop geen ouderlijke toestemming meer nodig was, was niet in elk gewest dezelfde. In Holland was die voor haar 20 jaar, in Utrecht 25, in Gelderland onbepaald, maar voor weggevoerde jonge vrouwen gold een grens van 25 jaar. In Groningen was die eveneens 25 jaar. In een enkel geval zien we dat ze een *aetatis venia* aanvraag. Maar in het Plakkaat van 1751 in Holland is de leeftijd niet meer aan de orde en heet het: 'zonder onderscheyd van welke jaaren of ouderdom die Dogter zy, quame te ontvoeren, of met deselve door te gaan'. Ook het vijfde gebod spreekt niet van een leeftijdslimiet; een kind moet altijd zijn vader en moeder eren.

Het eerconflict betrof het ongeoorloofd verlaten van een jonge vrouw van de eergroep van haar vader, moeder, voogd, broer, de 'vrienden' in de vroegmoderne betekenis van familieleden.² Dat eerconflict ging niet over de twijfels van de ouders of voogden of de jongeman wel beviel of een goede huisvader zou zijn, maar primair over de wijze waarop de relatie buiten hen tot stand was gekomen, en uiteraard over zijn afkomst en zijn maatschappelijke en financiële vermogen.³ Zijn eerpositie, in de bronnen aangeduid met zijn 'kwaliteit' of 'conditie', werd beoordeeld, dat wil zeggen de mate van zijn eerzaamheid, de vermaardheid van zijn familie, zijn maatschappelijke functie en zijn uitzicht op eventuele eerverhoging vanwege een erfenis of een titel. Die eeraspecten werden in relatie gebracht met die van de eigen familie, dus die van de jonge vrouw. Als zijn eerpositie in de ogen van de familie tekortschoot maar in die van de dochter niet, dan kon dat leiden tot het vertrek van hun dochter of pupil. Haar eer, die ik breder zie dan bescherming en behoud van haar maagdelijkheid of kuisheid, liet haar geen andere keuze. Dat wijst op een sterk ontwikkeld eergevoel, op persoonlijke eer. In enkele gevallen was de dochter meerderjarig, in de meeste ging het om een minderjarig meisje. Ouders, voogden en familie vonden zich door het moment van vertrek, dus de schaking in engere zin, in hun eer aangetast. Ze uitten dat door het vertrek te benoemen als schaking, een met eerverkorting beladen term. Hun goede naam, hun reputatie was beschadigd door het verdwijnen van hun dochter. Die was soms al eerder op de proef gesteld toen haar relatie met de jongeman bekend werd. Het vertrek was een publieke handeling, althans bedoeld door het paar om publiekelijk kenbaar te maken dat de eerposities vanaf dat moment grondig waren gewijzigd. De familie deed alles om haar eer te herstellen en dat kon door haar dochter of pupil terug te halen. Ze werd gesteund door verwanten, de eigen eergroep, overheid, justitie en kerk, en de publieke opinie. Tot nu toe zijn door Nederlandse onderzoekers de jongeman en de jonge vrouw als belangrijkste partijen bij een schaking beschouwd, ik voeg daaraan als derde toe de familie van het meisje en als vierde de autoriteiten als de kerk, de overheid en de publieke opinie. Alle betrokkenen handelden volgens een eerstrategie met als doel de eigen eer te beschermen of te vergroten, dus ook op familie of op staatsniveau.

Liefde was belangrijk voor het paar, voor hun onderlinge relatie. De rooms-katholieke consensusleer was dus niet helemaal verdwenen. Maar naar buiten toe

² *De Nederlandsche Leeuw* 99 (1982), 70-71. Zelfs degene met wie al trouwbeloften waren uitgewisseld kon de benadeelde zijn, zoals blijkt uit een aanklacht van de schout tegen Adriaen Claesz. Adriaentgen Jans uit Papendrecht had zich via trouwbeloften verbonden met Adriaen Cornelisz. Plaet. Maar 'alle eere ende trouwe' vergetende heeft zij echter Adriaen Claesz. 'vervordert', zonder dat Plaet van zijn verplichtingen was bevrijd, haar bij nacht weg te brengen en te vervoeren. De schout vond dit een 'openbaere en violentelicke vervoeringe ende ontschakinge'. Hij eiste tegen Claesz. een amende van 600 carolus guldens en verbanning voor drie jaar. In 1626 huwde Adriaentgen Jans toch met Adriaen Claesz.

³ Schmidt (1986), 10-11, introduceerde het begrip 'maatschappelijk vermogen'. In zijn boek *Om de eer van de familie* beschrijft hij de geschiedenis van de familie Teding van Berkhout. Naar het begrip eer verwijst hij zijdelings in termen als geslacht, standsbesef, voorrecht.

woog de eer van de jongeman of van de jonge vrouw, maar vooral van hen samen, zwaarder. De jongeman zag zijn persoonlijke eer vergroot door een huwelijk met een dochter uit een vooraanstaande familie. De dochter zag haar persoonlijke eer vermeerderd door een huwelijk dat haar losmaakte van haar familie.

Cruciaal acht ik het *eervertoog*. Dat is de continue discussie, monitoring, evaluatie en beoordeling van het gedrag van eenieder, door zowel de leden van de eergroep(en) waarin de persoon verkeerde, als door anderen. Dit vertoog werd gevoed door handleidingen voor passend gedrag, ervaringen, verhalen en roddels, door wetgeving en publicaties. Het eervertoog zien we vaak, zij het soms kort, terug in gesprekken en beschouwingen in archiefstukken en publicaties. Via het vocabulaire verwijst men naar dat soms ongrijpbare geheel van termen en verwoorde gevoelens om te bepalen of bepaald gedrag nu geoorloofd was of niet. Het woord 'behoren' is zo'n begrip, dat naar iets verwijst wat ik het eervertoog noem. Het eervertoog heeft een dwingend karakter. Als men volgens de algemene opvattingen in een eergroep 'onbehoorlijk' acteert, dan levert dat afkeuring op, dus eerverkorting, die kan leiden tot schande en in uiterste gevallen uitstoting uit de eergroep. Van ieder individu werd verondersteld zich te vergewissen van diens eerpositie in eergroep(en) en dus in de samenleving, en de persoonlijke eer, het innerlijke kompas dat de eigen eergevoelens bepaalde, in samenhang met de eigen eerpositie in een eergroep te brengen.

Niet alleen de persoonlijke eer en de eerposities van de betrokkenen staan in mijn betoog centraal, maar ook wat ik noem het *schakingsvertoog*. Dat is een geheel van argumenten, juridische en religieuze motieven, eernoties, redeneringen en axioma's tegen schaking uitgedrukt en verwoord door de dominante groepen in de samenleving als de overheid, de magistraat, de kerk en diverse juristen. Schaking wordt hierin veroordeeld als onbehoorlijk, eerverlagend, crimineel en de maatschappelijke orde verstorend. Een paar dat met de beschuldiging van schaking werd geconfronteerd, kreeg te maken met een discours waarin een overmacht van oorzaken, verklaringen en argumenten als het ware waren voorgeprogrammeerd, ongeacht de werkelijke omstandigheden en gebeurtenissen. Als de jongeman als 'schaker' werd aangeduid, gebeurde dat door de tegenpartij die hem hiermee tot crimineel en eerloos veroordeelde.

Een weerwoord van het paar, wat ik noem het *tegenvertoog*, werd als niet relevant of als door de dader gefabriceerd vanuit het schakingsvertoog terzijde geschoven. Ook de ouders en familie moesten trouwens terdege rekening houden met dat schakingsvertoog om niet geconfronteerd te worden met eerverlaging door hun *peers* als zij iets deden wat tegen de eercode inging, bijvoorbeeld door toch toe te geven aan de dwang van de dochter.

Het antwoord op de kernvraag waarom schakingen plaatsvonden, wil ik gaan zoeken in eer. Bijvoorbeeld omdat de dochter de dwingende rol van de familie-eer en de macht van de familie onderschatte. Of omdat de jongeman en het meisje wilden huwen, een nieuwe eerpositie als echtpaar nastreefden en daaraan, uit eerbe-